

МАВҚЕИ ЖАНРИ ҚИТЪА ДАР ЭҶОДИЁТИ ШАТРАНЧИИ
САМАРҚАНДӢ

Наврӯзова Шоҳиста

*донишҷӯи донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи
Шароф Рашидов*

Аннотатсия: *Яке аз жанрҳои адабии адабиёти форсу тоҷик, то ҳол ба таври бояду шояд тадқиқ карда нашудааст қитъа ба ҳисоб меравад. Дар мақолаи мазкур ташаккули жанри қитъа дар асри XII, мавқеи жанри мазкур дар эҷодиёти Шатранҷии Самарқандӣ ва хизмати шоир дар инкишофи ин жанр мавриди баррасӣ қарор ёфтааст.*

Вожаҳои калидӣ: *Шатранҷии Самарқандӣ, жанр, қитъа, сермазмунӣ, гуногунии мавзӯҳо*

Деҳқон Алии Шатранҷии Самарқандӣ намояндаи баркамоли Мовароуннаҳр дар асри XII буда, шоири қитъасаро аст. Ашъори ӯ мисли ашъори шоирони дигар ба жанрҳои хурди лирикӣ тааллуқ дошта бошад ҳам, вале бо гуногунии мавзӯҳояш фарқ мекунад. Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар тазкираи “Лубоб-ул-албоб”-и худ 32 то қитъаи Шатранҷиро овардааст, ки гарчанде ин қитъаҳо тамоми мавзӯҳои замонро дар бар нагирад ҳам, бо фароҳи ва гуногунии мавзӯҳо муҳити давраи худро кушода додааст.

Дар боби Шатранҷӣ тадқиқоти “Марказии адабии Самарқанд дар шоҳроҳи таърих”-и Садрӣ Саъдиев ва “Сермазмунӣ ва гуногунии мавзӯҳо дар қитъаҳои Шатранҷии Самарқандӣ”-и Аҳмедова Дилором ин масъала муҳтасар мавриди баррасии қарор гирифта бошад ҳам, тамоми ашъори муҳими шоир ва мазмуни онҳо таҳлил карда нашудааст.

Аз ин рӯ ба таҳлили баъзе қитъаҳои шоир тавачҷӯҳ зоҳир менамоем:

Чизе бари ман нест зи ду чиз аҷабтар

Ҷарчанд аҷабҳои ҷаҳон аст фаровон.

Аз пири ҷаҳонгаштаи ногашта муҳаззаб,

В-аз кӯдакӣ майхӯрдаи нохӯрда гаравгон.

Ин қитъа бо санъати баланд ва андешаи фалсафӣ ду падидаи нодирро баён мекунад, ки шоир тавассути ин шеър ба як ҳақиқати амиқи зиндагӣ ишора мекунад: — Пири ҷаҳонгашта, ногашта муҳаззаб: Дар ҷомеа инсонҳое вомехӯранд, ки худро хеле доно, босавод ва пуртаҷриба нишон медиҳанд, гӯё ҷаҳонгаштаи ҳақим бошанд. Аммо дар асл онҳо на ҷаҳонгарданду на соҳиби таҷриба — ҳамаи ин танҳо зоҳир аст. Ин ишора ба риёкорӣ ва зоҳирпарастии инсонҳо мебошад. — Кӯдакӣ майхӯрдаи нохӯрда гаравгон: Ин ҷумла тасвири беадолатии зиндагист. Кӯдак ханӯз май нанӯшида, вале бар гуноҳ ё паёмади ин амали ношоиста "гаравгон" шудааст, яъне ба

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

гунаи маҷозӣ аллакай гунаҳкор ё маҳкум гардидааст. Дар маҷмӯъ, шоир ноадолатӣ ва пешдоварии ҷомеаро мазаммат мекунад, ки инсонҳоро пеш аз шинохт ва санҷиш муҳокима ва маҳкум месозад. Дар ин шеър аз антагонизм (муқобилгузорию зоҳир ва ботин) васеъ истифода бурда шудааст. Шеър хонандаро ба андеша водор мекунад, ки: Ҳар чизеро ба зоҳир нафаҳм, на ҳар он ки доно менамояд, донистаст, ва на ҳар он ки бегуноҳ аст, аз муҳокимаи беадолатии ҷомеа эмин мемонад.

Эй ту бо бухл ҳамчу мошу биринч,

Сохта кибрро чи созӣ боз.

Нобурон омада чу мош аз пӯст,

Чи кунӣ чун биринч пой дароз.

Ин қитъа ба таври рамзӣ ва пандомез таъриф мекунад, ки инсон набояд бо бухлу кибр (хасисиву ғурур) зиндагӣ кунад. Шоир ба шахсе хитоб мекунад, ки мисли мошу биринч бухл (хасисӣ) дорад. Мош ва биринч ҳарду ғалладонаҳоеанд, ки то вақте дар пӯстанд, намоён ва мустаҳкаманд, вале баъди пӯсташонро гирифтанд, заъифу оддӣ мешаванд. Ин ҷо ишора ба он аст, ки инсон вақте ки ба молу сарват мансуб мешавад (кибру бухл), фақат намуди зоҳирияшро нишон медиҳад, асли инсон бошад заъифу фонист. Таъкид бар он ки агар ту заъиф ҳастӣ, вале худро бо кибр оро медиҳӣ, ин кори беҳуда ва пучу фиребанда аст. Ҳангоми пӯсташон бароварда шудан, мош ва биринч аз зоҳирияти худ ҷудо мешаванд ва заъифу осебпазир мегарданд. Ин ҷо мақсад аз "нобурон" онҳоеанд, ки бе арзишу беҳирад мондаанд, чунки инсон низ бе фазилат ва бе одоби инсонӣ чунин мешавад. Ҳатто агар зоҳириятат мисли биринч баробар ва зебо бошад, дар ниҳоят, вақте ки аслу ботини ту суфт аст (аз фазилату ахлоқ холист), ҳама чиз рӯшан мегардад ва ба кибри ту дигар касе бовар намекунад. Ин қитъа панд медиҳад, ки инсон набояд ба зоҳири молу сарват ва мақоми худ ифтихор кунад, чун дар асл ҳамаи инсонҳо заъиф ва муваққатӣ ҳастанд. Ба ҷойи кибру хасисӣ, бояд инсон бо хоксорӣ ва саховат зиндагӣ кунад, чун кибр инсонро зеб намедиҳад ва оқибаташ фано ва шармандагист. Ин қитъа на танҳо як панд аст, балки як тасвири рамзии амиқи зиндагии инсон. Шоир бо истифода аз ду ҷузъи одии ғизо — мош ва биринч — як ҳақиқати бузургро баён мекунад. Мавқеи инсон дар дунё мисли мош ва биринч аст. То вақте ки инсон дар "пӯсти зоҳирӣ" (мол, мақом, ҷавонӣ) қарор дорад, шояд худро муҳиму қавӣ ҳис кунад. Вале вақте ин пӯсти зоҳирӣ (кибру мансабу сарват) аз миён меравад, асли инсон — заъифиву фонӣ будани ӯ — бармалост. Маънии «пой дароз кардан» (дар мисраи охир) низ рамзист: Биринч баъди пӯст баровардан дароз менамояд, аммо маънии аслиашро гум мекунад. Ин мисли шахсест, ки баъди фош шудани ботини холии худ, ҳарчанд зоҳирро зебо нишон диҳад, дигар асли ҳақиқат рӯшан гаштааст. Инсон бояд бо одоб, хоксорӣ ва саховат зиндагӣ кунад, зеро дар поёни умр ҳама чиз аз байн меравад, ва танҳо ахлоқ ва фазилат боқӣ мемонад. Дар зиндагӣ ҳама чиз муваққатист. На сарват, на мақом, на зебӣ абадӣ нестанд. Чӣ хеле ки мош ва биринч бе пӯст заъифу бемаънӣ мешаванд,

инсон низ бе ахлоқ ва бе инсоният холиву беарзиш аст. Пас, кибру бухл — душмани ҳаёти маънавии инсон аст.

Ба ботин аз ту чудо нестам Худовандо,
Агарчи аз ту ба зоҳир ҳама чудо бошам.
Ту худ шиносӣ то мани раҳӣ ба хидмати ту,
Чунин чудо зи барои чию чаро бошам.
Маро ба номи ту хонанд ҳар кучо ки равам,
Маро ғуломи ту донанд ҳар кучо бошам.
Агар ба тан натвонам ҳаме туро будан,
Ба чон бикӯшам боре ки бар туро бошам.
Зи рӯи маънӣ, ман аз шумо будам ҳама ҳол
Чу аз шумоям ҳарчанд бешумо бошам.

Ин қитъа як намунаи ашъори ирфонӣ мебошад, ки мазмуни амиқи маънавий ва муҳаббати Худовандро таҷассум мекунад. Қитъа пурра ба шинохти равобити ботинӣ байни инсон ва Худо бахшида шудааст. Шоир бо зикри истилоҳоти ирфонӣ ва забони ишқи маънавий баён мекунад, ки робитаи ҳақиқӣ бо Худо на дар зоҳир, балки дар ботин ва маънӣ ҳаст. Ғояи асосӣ ин аст, ки инсон новобаста аз масофа ё ҷудоиҳои зоҳирӣ аз Худо, ҳамеша бо Ӯ пайваст аст. Қитъаи мазкур намунаи барҷастаи адабиёти ирфонӣ мебошад, ки ғояи муҳаббати маънавий ва шинохти Худоро меафзояд. Шоир ба забони содда, вале маънибардорӣ амиқ, аз ваҳдати ботинии инсон бо Парвардигор ёд мекунад.

Дар пеши ғосидон макун аз меҳтарӣ суол,
Гарчанд меҳтарӣ бувад роди хушчавоб.
В-аз ровиён ҳосиди пеши сахой ӯ,
Чун абр парда гардад дар пеши офтоб

Шоир тавсия медиҳад, ки пеши одамони бахил ҳаргиз умеди меҳрубонӣ ва саховат макун, ҳатто агар онҳо ба зоҳир одамони бузург ва бочавоб бошанд ҳам. Чун бадбин пеши саховат чун абрест, ки рӯшноии офтобро мепӯшонад, вале дер наметавонад онро монез шавад. Шоир дар қитъа аз санъати бадеии ташбеҳ истифода бурдааст. Ҳосид — абр, сахой — офтоб: Ин ташбеҳ баён мекунад, ки ҳасад натавонад фазилату саховатро пинҳон созад; чун офтоб ҳатман нур мепояд ва ҳақиқат намоён мегардад. Маънии рамзӣ: Ғосид — рамзи одамони бахилу худпараст. Род — рамзи шахси саховатманду ҷавонмард. Ҳосид — рамзи душманони некӣ ва саховат. Офтоб — рамзи ҳақиқат ва фазилати воқеӣ. Хулоса: Шоир дар ин қитъа бо истифода аз ташбеҳ, рамз ва панд як ҳақиқати амиқи ахлоқиро бо санъати баланди суҳан баён кардааст. Ҳамингуна шеърҳо инсонро ба шинохти хислатҳои нек ва дурӣ аз бахилӣ, ҳасад ва хушомадгӯӣ раҳнамун месозанд.

Чанд гӯи суҳан зи бухли Ҳамид,
Сухани ёва гуфт мебояд.
Ҷуз аз ин бештар чи гуна бувад,

К-ӯ ба рӯзе ки маҷлис орояд.
Гар мане гӯшташ барӣ ба фалак,
Сад манат дунба сила фармояд.

Шоир дар ин қитъа хасисии як шахсро, ки "Ҳамид" ном дорад, ба танқид кашидааст. Мазмуни қитъа бар ин асос аст, ки Ҳамид ба дараҷае бахил аст, ки ҳатто ҳарф задан дар бораи бахилии ӯ бе маъно менамояд, зеро ҳама аз хислатҳои бадӣ ӯ бохабаранд.

Таҳлили байтҳо

1. Ин ҷо шоир мегӯяд, ки аз бухл ва хасисии Ҳамид чандон зиёд гуфтан ҳам лозим нест, зеро ин гапҳо такрорӣ ва бемаънӣ ("ёва") менамоянд, чунки бухли ӯ маълум асту дигар гуфтан зарурате надорад.

2. Ҳамид чунон бахил аст, ки агар рӯзе зиёфат барпо кунад, аз ӯ ҳеч чизи дигар интизор шудан мумкин нест, ғайр аз бухлу хасисӣ. Ин мисраъ таъкид мекунад, ки хислатҳои бадӣ ӯ ҳатто дар рӯзҳои зиёфат ҳам ошкор боқӣ мемонанд.

3. Ин ҷо як ибораи бисёр зариф ва намоишкорона истифода шудааст: ҳатто агар гӯшти як ман (як воҳиди вазн, тахминан 4-5 кг)-ро ба осмон бардорӣ ва ба фалак барӣ, Ҳамид дар ҷавоб сад ман (яъне 400-500 кг) рағани дунба (ҷарбии гӯсфанд)-ро талаб мекунад. Ин баёнгари чашмгуруснагӣ, ҳарисӣ ва беҳаёии ӯст — шахс на танҳо худ чизе намедихад, балки бо талабҳои зиёдатӣ дигаронро низ ба ранҷ меандозад.

Шоир бо истифода аз истилоҳҳои оддӣ ва лаҳни ҳазломез шахсияти як одамро, ки ба бухл ва ҳарисӣ гирифта аст, бо шиддат танқид мекунад. Ӯ нишон медиҳад, ки чунин одам ҳатто дар рӯзҳои зиёфат ва хушӣ ҳам чашм ба молу манфиати дигарон дӯхтааст ва худ ҳеч чиз бахшиш намекунад.

Эй чизи ҷаҳон пеши ту ночиз бифармой,

Чизам дар он чиз бувад андак шояд.

В-аз андакии чиз махӯр ҳеч таассуф

Ки имрӯз маро андаки бисёр намоӣ.

Шоир мегӯяд, ки ҳамаи чизҳои худ дар ҷаҳон ҳастанд, нисбат ба маърифати ҳақиқии инсон, беарзиш ва хурд мебошанд. Ӯ медонад, ки дар ҳақиқат, мо як қисми хеле хурде аз ҷаҳон ҳастем. Агар камбудӣ ё нишонаҳои моддӣ дар зиндагӣ бошад, бояд ғам нахурем. Ба ҷои шикоят кардан, бояд фаҳмем, ки ин камбудӣҳо дар воқеъ, роҳро барои пешрафти маънавий мекушоянд. Шоир бо ин қитъаи худ даъват мекунад, ки ҳарчӣ кам ё зиёд дорӣ, аз он таассуф нагирифта лозим, чунки ҳама чиз дар муқоиса бо маърифати амиқ ва рӯҳии инсон ночиз аст.

Хулоса, Шатранҷӣ бо қитъаҳои худ ба зиндагӣ назари тозаеро нишон додааст ва эҷодиёташ пурмазмуну гуногунмавзӯ буда нисбати навиштаҳои намоёндағони асри XII фарқ дорад ва аз маҳорати волои як шоири нуктасанҷ мужда меорад. Шатранҷии Самарқандӣ дар ашъораш аз санъатҳои бадеии монанди аташбеҳ, киноя, муболиға ба таври васеъ истифода тавонистааст вазъияти замонаро кушода диҳад. Шоир дар тараққиёти адабиёти мо саҳми беандоза гузоштааст.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

Адабиёт:

- 1.Саъдиев Садрӣ. Суханварони Самарқанд. – Самарқанд: Маҳорат, 2022
- 2.Саъдиев Садрӣ. Маркази адабии Самарқанд дар шоҳроҳи таърих – Тошканд: Энциклопедияи миллии Ўзбекистон, 2012
- 3.Муҳаммад Авфии Бухорӣ. “Лубоб-ул-албоб”. Ҷилди 1; Лондон, 1909
- 4.Гулшани адаб. Намунаҳои назми форсу тоҷик (асрҳои IX-XII)

